

OPHRYS SPHEGODES ssp. MAJELLENSIS Daiss in Frankrijk?
OPHRYS SANCTI-CAESARIS nomen nudum Van Looken.
OPHRYS SIPONTENSIS Lorenz & Gembardt.

Herman VAN LOOKEN

Samenvatting

In 1996 werd door H. & H. Daiß een nieuwe subspecies van *Ophrys sphegodes* Mill. beschreven als: '*majellensis*', of wel de *Ophrys* uit de Majella in de Abruzzes (It.). In 1983 hebben wij in de omgeving van St.-Cézaire sur Siagne in de Alpes-Maritimes (Fr.) een laatbloeiende *Ophrys sphegodes* s.l. gevonden. In 1992, tijdens het Symposium in Nijmegen (Nl.), hebben we deze op een poster gepresenteerd onder de naam: *Ophrys sancti-caesaris* nom. nud. In 2001 werd in een korte bijdrage in het tijdschrift l' Orchidophile van de S.F.O. gemeld dat *Ophrys majellensis* reeds vóór het verschijnen van het artikel van H. & H. Daiß in 1996 in de Alpes-Maritimes was gevonden. Het is zeer voorbarig om te besluiten dat het hier om één en dezelfde soort gaat.

Summary

In 1996, H. & H. Daiß described a new subspecies of *Ophrys sphegodes* Mill. under the name '*majellensis*', or as the *Ophrys* from the Maiella region in the Italian Abruzzes. In 1983, we found a late flowering *Ophrys sphegodes* s.l. near St.-Cézaire sur Siagne in the Alpes-Maritimes (Fr.). We assigned this *Ophrys* the name: *Ophrys sancti-caesaris* nom. nud. on a poster at the Symposium of Nijmegen (Neth.). A short communication (in 2001) in the journal l' Orchidophile of the S.F.O. mentioned that *Ophrys majellensis* had been found in the Alpes-Maritimes, long before the appearance of the article by H. & H. Daiß in 1996. It is premature to conclude that we are dealing with the same species.

Resumé

En 1996, H. & H. Daiß ont décrit une nouvelle sous-espèce de l' *Ophrys sphegodes* Mill. sous le nom '*majellensis*' ou l' *Ophrys* de la Maiella des Abruzzes (It.). En 1983 nous avons trouvé près de St.Cézaire sur Siagne dans les Alpes-Maritimes (Fr.) un *Ophrys sphegodes* s.l. à floraison assez tardive. Nous l'avons présenté en 1992 sur un poster au symposium de Nijmegen, Pays-Bas, sous le nom: *Ophrys sancti-caesaris* nom. nud. En 2001 une brève communication est parue dans la revue l'Orchidophile de la S.F.O. disant que l'*Ophrys majellensis* était déjà trouvé en 1996 dans les Alpes-Maritimes bien avant l' apparition de l'article de H. & H. Daiß. Il est très prématuré à conclure qu'il s'agit de la même espèce.

Zusammenfassung

1996 haben H. & H. Daiß eine neue Subspezies von *Ophrys sphegodes* Mill. unter dem Namen 'majellensis' oder als *Ophrys* von Majella in den Abruzzen, Italien beschrieben. 1983 haben wir nahe bei St.-Cézaire sur Siagne in den Alpes-Maritimes, Frankreich eine spätblühende *Ophrys sphegodes* s.l. gefunden, die wir 1992 auf dem Symposium in Nijmegen, Holland mit einem Poster präsentierten, und zwar unter dem Namen *Ophrys sancti-caesaris* nom. nud. 2001 erschien ein Kurzbeitrag in der Zeitschrift l' Orchidophile de la S.F.O., der besagt, daß *Ophrys majellensis* bereits 1996 in den Alpes-Maritimes gefunden wurde, vor Erscheinen des Artikels von H. & H. Daiß. Es ist sehr voreilig daraus zu schließen, daß es sich hier um die gleiche Art handelt.

Inleiding

In de jaren '70, begin jaren '80 verbleven we verscheidene malen gedurende een maand in de Monte Gargano in Apulië, gelegen in Zuid-Italië. Eind maart, begin april bezochten we steeds de zeer rijke groeiplaatsen van *Ophrys sipontensis* Lorenz & Gembardt, in de stenige cactus- en affodilvelden nabij Manfredonia en Siponto. In het kustgebergte zelf vonden we deze *Ophrys* vooral in de karstvelden van San Salvatore, Santa Maria di Pulsano en de omgeving van Ruggiano, ten westen van de hoofdweg die van Monte San Angelo noordelijk naar San Marco in Lamis leidt. Kleinere groeiplaatsen met slechts enkele exemplaren werden nog gevonden buiten het eigenlijke verspreidingsgebied, nabij Carpino en op de Monte Vernone. Twee bezoeken van een maand in 1983 en 1984, in de departementen Var en Alpes-Maritimes (Fr.), van mei tot half-juni, hebben ons in de omgeving van Cabris, Grasse en St.-Cézaire sur Siagne enkele geïsoleerde groeiplaatsen opgeleverd van een grote, enigszins laatbloeiende (aanvang juni) en voor ons onbekende *Ophrys sphegodes* Miller s.l. Naar onze mening lijkt deze zeer goed op *Ophrys sipontensis*. Lor. & Gemb.

Deze *Ophrys* werd voor de eerste maal getoond in februari '85 tijdens een voordracht voor de leden van de section Orchidées van Les Naturalistes Belges in het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen.

Tijdens het internationaal symposium van Nijmegen gehouden in september 1992 en ingericht door de Stichting Europese Orchideeën van de KNNV werd deze orchidee samen met de *Ophrys* van Siponto voorgesteld op een poster als *Ophrys sancti-caesaris* nom. nud. of de *Ophrys* van St.-Cézaire sur Siagne.

In januari 1993 hebben we deze orchidee nogmaals getoond aan de Section Orchidées van Les Nat. Belges en ditmaal ook vergeleken met beeldmateriaal van *Ophrys sipontensis* Lor. & Gemb. Na de voordracht werd deze door P. Delforge van de hand gedaan als *O. passionis* Sennen (nom. nud.). Deze laatste werd het jaar nadien door P. Devillers-Terschuren als soort beschreven.

In 1996 werd door Helga (†) en Herman Daiß in een zeer uitgebreid artikel over de orchideeën van Majella in de Abruzzen, Italië, een nieuwe *Ophrys* met de naam *Ophrys sphegodes* ssp. *majellensis* Daiß voorgesteld. De beschrijving gebeurde aan de hand van door hen

verzamelde planten, die zich bevinden in het herbarium van H. Reinhard. De tekst vermeldt habitus- en macro-opnamen en toont afbeeldingen van dit herbariummateriaal.

Hierop verscheen in 1998 een reactie van P. Delforge in het *wetenschappelijk* tijdschrift van Les Nat. Belges 79/3 waarin hij het statuut van deze *Ophrys* in twijfel trok; er volgde een nieuwe combinatie voor deze soort onder de naam: *Ophrys majellensis* (Daiß) Delf.

In 2001 verscheen in het nummer 147/2001 van de Société Française d' Orchidophilie een korte melding van W. Wucherpfennig over het voorkomen van *Ophrys majellensis* (Daiß) Delf. in Zuid-Frankrijk.

Enkele opmerkingen

Bij onze bezoeken aan de Monte Gargano was het ons opgevallen dat *Ophrys sipontensis* Lor. & Gemb. hoofdzakelijk groeit op standplaatsen waar ook *Ophrys bertolonii* Mor. en *Ophrys incubacea* Bianca voorkomen. Van deze laatste werden op verschillende sites exemplaren met een roze tot purperen bloemdek gevonden. Deze drie soorten werden o.a. in een uitvoerig artikel over de Orchideeën van de Gargano in kaart gebracht door Lorenz R. en Gembardt C. in het mededelingenblad 3/87 van de A.H.O. We vonden tijdens onze prospecties op diverse sites steeds hybriden van deze soorten met *Ophrys sipontensis* Lor. & Gemb. We zijn van mening dat orchideeën van kleine lokale populaties, zoals bijvoorbeeld van *Ophrys sipontensis* Lor. & Gemb. of *Ophrys aveyronensis* (Wood) Delf., nog duidelijk hun oorsprong, of hun mogelijke ouders aantonen. Terugkruisingen of hybriden met deze ouders komen volgens onze waarnemingen bij deze soorten frequent voor. Bij *Ophrys aveyronensis* (Wood) Delf. zijn het vooral de hybriden met *Ophrys scolopax* Cav. en in mindere mate met *Ophrys garganica* ssp. *passionis* (Sennen ex. Devill. & Devill.-Tersch.) Paulus & Gack. Bij *Ophrys sipontensis* Lor. & Gemb. zijn het de hybriden met *Ophrys bertolonii* Mor. en in mindere mate met *Ophrys incubacea* Bianca. Deze kleine populaties zijn dus zeer polymorf. Door de vroegere introgressie is er immers een grotere diversiteit in het genenmateriaal aanwezig. Bepaalde bloemen met minder attractieve lokstoffen of slecht herkenbare signalen zoals de kleur van het bloemdek, zullen wellicht door een specifieke bestuiver weinig of niet bezocht worden en waarschijnlijk na vele jaren van selectie, langzaam verdwijnen. We weten er weinig van hoe deze ingewikkelde processen verlopen en hoelang deze duren. *Ophrys sipontensis* Lor. & Gemb. heeft de grote metaalblauwe en glanzende solitaire houtbij *Xilocopa* als bestuiver en scheidt zich hier door duidelijk van de 'sphegodes – groep' af. Merkwaardig is ook dat deze *Ophrys* hoofdzakelijk voorkomt waar deze houtbijen hun nest hebben. Vooral in de overjarige, houtterige en holle stengels van de schermbloemige *Ferula communis* L. knagen ze openingen. Deze tot 2 meter hoge planten groeien soms massaal in de warme en stenige cactusvelden.

We beperken ons nu tot enkele typische vormen van *Ophrys sipontensis* Lor. & Gemb. De bloemen kunnen hoog of laag aan de stengel staan (20-50 cm). De lip is purperbruin tot zwart. Ze is rond, soms vlak of zwak convex, dikwijls met hoekige brede schouders en rondom bezet met een dichte rand van zware, donkere en lange haren. Aan de top is ze ingesneden en soms voorzien van een kort geelbruin korrelig en puntig aanhangsel. Er zijn ook bloemen met een meer convexe lip, zonder of met uitgesproken bultjes. Deze is ook

ingesneden aan de top. De beharing is vooral gesitueerd op de schouders en de buitenzijde van de bultjes. De liprand heeft soms een kale gele boord. De tekening is glimmend zilver of blauw (*Ophrys incubacea* Bianca) en bestaat uit twee brede, forse en gelijklopende lijnen of vormt een brede, gotisch geschreven, Griekse letter pi, die aan de basis van de lip in een boog terugloopt op de kale binnenzijde van de bultjes. Ze is ook gevormd door smalle onderbroken parallelle lijnen of onregelmatige vlekken (*Ophrys bertolonii* Moretti). De bloem heeft dikwijls relatief kleine en driehoekige, vlakke, korte en stijve petalen. Deze zijn wel eens gevlekt met kleine donkere spatjes, hebben een afgeronde basis en zijn aan de top afgeknot of uitgesculpt (*Ophrys incubacea* Bianca). Soms zijn ze ook lijn-lancetvormig, breed en uitgerand, zijn sterk gegolfd en half tot driekwart zo lang als de sepalen. Of ze zijn lijnvormig en smal en zijn langer dan driekwart van de lengte van de sepalen. Ze zijn veelal naar achtergeslagen en toegespitst of afgerond (*Ophrys bertolonii* Mor.?). Het bloemdek gaat over in alle schakeringen van wit naar lichtroze tot rozerood. De petalen zijn soms donkerpurper gekleurd en zeer opvallend. In iedere behoorlijke populatie vonden we ook enkele exemplaren met een groen bloemdek. Dit is zeker niet uitzonderlijk. *Ophrys sipontensis* Lor. & Gemb. bloeit in de vlakte van Siponto (Alt. 30-50 m) in de laatste week van maart tot midden april, gelijktijdig met *Ophrys incubacea* Bianca en ongeveer veertien dagen vroeger dan *Ophrys bertolonii* Mor. en *Ophrys garganica* O. & E. Danesch.

De grote laatbloeiende *Ophrys sphegodes* Mill. s.l. van St.-Cézaire sur Siagne (Alt. 460 m) beantwoordt volledig aan de beschrijving van *Ophrys sipontensis* Lor. & Gemb., met uitzondering van het bloemdek dat in hoofdzaak groen is. Maar hier komen ook kleurvarianten met roze en melkwhite sepalen voor. Bij veel planten staan de bloemen niet onderaan, maar eerder bovenaan een soms vrij hoge stengel (25-50 cm). Deze habitusvorm komt zoals gezegd ook voor bij *Ophrys sipontensis* Lor. & Gemb. In St.-Cézaire sur Siagne begon deze geïsoleerde populatie van ongeveer 150 planten te bloeien in de eerste week van juni en was merkwaardig genoeg ook vergezeld van uitgebloeide *Ophrys incubacea* Bianca en uitbloeiende *Ophrys aurelia* (*saratoi*) Delf. & J.P. Devill. Verscheidene bloemen hadden rood-groene tot bruinrode petalen. Deze waren vlak, eerder driehoekig, afgeknot, behoorlijk kort en breed aan de basis (onduidelijk geoord). We stellen ons de vraag of dit niet wordt veroorzaakt door een kruising van planten met lange smalle petalen en planten met bredere petalen. Ook vonden we enkele exemplaren met rechts een druppelvormige en vrij spits uitlopende petaal, en links een meer vlakke en driehoekige afgeknotte petaal. Deze exemplaren hadden roze sepalen en de lip was voorzien van een centraal gelegen blauwe spiegelende of wijnkleurige gladde en vertakte vlek (*Ophrys aurelia* (*saratoi*) Delf. & J.P. Devill.). Begin mei bloeit hier ook *Ophrys provincialis* (Baumann & Künkele) H.F. Paulus, maar deze heeft niet zulk een glazige en spiegelende tekening. Eén exemplaar had witte sepalen en witte petalen die geelbruin omrand waren. De lip was ook zwaar behaard en had uitgesproken bultjes zoals bij *Ophrys incubacea* Bianca. Een duidelijke introgressie? *Ophrys aurelia* (*saratoi*) Delf. & J.P. Devill. kan geoorde petalen hebben. Dit zou na hybridisering o.a. ook de ongelijkvormigheid en de druppelvorm kunnen verklaren. De stempelholte was duidelijk ingesnoerd en de buitenwanden waren wit. Meer nog: bij *O. aurelia* (*saratoi*) Delf. & J.P. Devill. komen heel wat planten voor waarvan de lip de neiging heeft om tot een vlak open te plooiën waardoor er aan de rand, ongeveer in het midden van de lip wel eens een insnijding of een open-

staand scheurtje ontstaat. Iedere macrofotograaf heeft dit zeker al opgemerkt. Bij deze laatbloeiende *Ophrys sphegodes* Mill. s.l. van St-Cézaire sur Siagne komen wonderwel ook bloemen met scheuren of insnijdingen in de rand voor. Zo vonden we in 1984 boven Grasse, nabij Cabris een kleine populatie, waarvan bijna alle bloemen gescheurde lippen hadden. Is dit louter toeval? We geloven het niet. Waar dit aan te wijten is weten we niet. Zoals we reeds aantoonde op het symposium van '92 is de omgeving vooral boven Grasse maar ook bij St.-Cézaire sur Siagne erg gestoord door bebouwing, versnippering en verkaveling. Wegens het geringe aantal zijn deze kleine populaties zeer sterk bedreigd. Toch leek het ons toen wat voorbarig om deze *Ophrys* als een nieuwe soort te beschrijven, hoewel er weinig of niets over bekend was, te meer daar P. Delforge ons had gezegd dat het zeker *Ophrys passionis* Sennen nom. nud. betrof. J. Barla heeft in 1868 op de kleurplaat 54 van zijn "Flore Illustrée de Nice et des Alpes Maritimes" naast *Ophrys incubacea* Bianca ook planten afgebeeld die enigszins op de *Ophrys* van Saint-Cézaire lijken. Hij vermeldt in zijn werk echter dat het om de variëteit *nicaeensis* van *Ophrys aranifera* Huds. gaat. We zijn van mening dat hij zich hier heeft vergist, en dat het mogelijk om kleurvarianten van *Ophrys incubacea* Bianca gaat. De bloei van deze laatste is bijna zes weken vroeger dan de *Ophrys* van St.-Cézaire sur Siagne. Er zijn tussen het vervaardigen van deze kleurplaat en het verschijnen van zijn werk vermoedelijk een tiental jaren verlopen. Wie vergist zich na 10 jaar niet bij het bekijken van diamateriaal? Twijfel, een foutieve interpretatie, of een gewijzigde visie kunnen vrij snel binnensluipen. *Ophrys sipontensis* Lor. & Gemb. en *Ophrys sancti-caesaris* nom. nud. zijn dus twee zeer kleine en analoge populaties, van hybride oorsprong waarin de ouders nog onmiddellijk te herkennen zijn. De vroegbloeiende *Ophrys sipontensis* Lor. & Gemb. scheidt zich echter met zijn bestuiver *Xilocopa* duidelijk af van de *sphegodes*-groep, daar deze laatste bestoven wordt door *Andrena*. Verder onderzoek naar mogelijke bestuivers van *Ophrys sipontensis* Lor. & Gemb. lijkt ons wenselijk, daar we tijdens onze bezoeken aldaar ook een andere bestuiver zagen aanvliegen. De bestuiver van de laatbloeiende *Ophrys sancti-caesaris* nom. nud. is ons nog niet bekend.

Een laatbloeiende *Ophrys* uit de Abbruzzes.

Uit de door Helga en Hermann Daiß gegeven beschrijving en beoordeling van *Ophrys sphegodes* Mill. ssp. *majellensis*, verschenen in het Journal Europäischer Orchideen, 4/96 van de A.H.O., nemen we het volgende over:

Ophrys sphegodes ssp. *majellensis* is erg variabel. Ongeveer 15% van een bestand kan men niet onderscheiden van afbeeldingen van de *Ophrys sphegodes* die in mei bloeit. Ondanks dat ze beide op dezelfde groeiplaats voorkomen vormen ze geen hybriden. Er is een verschil in bloeitijd van drie weken en er is geen overlapping. De planten onderscheiden zich nog het best door de habitus en vooral door de grote bijna zwarte lip. De bloemen beslaan slechts een vierde deel van de stengelhoogte. Ze zijn opvallend hoog zowel in de schaduw als in volle zon. Het is best mogelijk dat deze soort ook door *Ophrys gargarica* beïnvloed werd. Conti en Pellegrini bevestigden het voorkomen van deze laatste op 12 km hier vandaan nabij Fara di San Martino (een dorp op ongeveer 430 meter hoogte, op de weg die naar Palena leidt), in het zuidoosten van de Majella.

Bij deze laatbloeiende subspecies zijn 'arachnite' vormen talrijk. In sommige populaties tot 30%. Een gelijksoortige situatie vinden we ook bij *Ophrys sipontensis* en *Ophrys archipelagi*. Het zijn vooral de habitus en de bloeitijd die deze late *Ophrys sphegodes* afscheiden van de hiervoor vermelde soort.

Volgt de beschrijving:

Het is een forse en hooggroeiende plant van 50 cm. De bladeren zijn een tot twee cm breed maar tijdens de bloei zijn ze verdroogd. De bloeistengel is niet ijl en draagt zes bloemen. De bloeiaar zelf is kort en bedraagt maar een vierde van de totale hoogte van de stengel. De sepalen zijn bleekgroen. 10 mm lang en 5 mm breed. De randen zijn niet omgeslagen. De petalen zijn 7 mm lang en 4 mm breed. Ze zijn groen en bruin gerand, en zwak gegolfd. De lip is 14 mm lang en 12 mm breed, zwak convex, de bultjes zijn afwezig. De kleur van de lip is zwartbruin. De tekening is wat gereduceerd en H-vormig. De liprand heeft een smalle gele zoom. Het aanhangsel is nauwelijks zichtbaar. De zijn zichtbaar. Bloeitijd: juni-juli, op 760 meter. Holotypus: Palena, 19.06.1986, Universität Zürich, Institut für Systematische Botanik, HR 386 043 a.

Een analyse

De afbeeldingen van het herbariummateriaal in het artikel tonen ons het volgende:

Op bladzijde 617 krijgt een afbeelding van het herbariummateriaal de vermelding: Universität Zürich, Institut für Systematische Botanik, HR 387 020, Flora Italica. *Ophrys sphegodes* Mill. spätblühend, z.t. mit blumenblattartigem Perigon. Abruzzo/Chieti: 2 km WSW Palena, Jungeichenhain, grasiger, steiniger Hang, 930 m, 14.06.1987. Leg. H.R. Reinhard. Herbar Eing. Nr. 002 1988.

Hierop staan drie planten afgebeeld welke slechts 30 cm hoog en armbloemig zijn. De bloemen bevinden zich op het bovenste vierde deel van de stengel. Bij de eerste plant zijn vier bladeren aanwezig. Bij de tweede ontbreken ze en bij de derde is slechts één blad zichtbaar. Boven iedere plant prijkt een behoorlijke macrofoto (8.5 x 7.0 cm) van een bloem. Daar deze afbeeldingen in zwart-wit werden weergegeven kunnen we ons niet uitspreken over de kleur van het bloemdek. Wat ons vooral treft zijn de ronde en breed uitstaande vorm van de lip met vooral de hoekige schouders aan de basis en de ingesnoerde stempelholte waarvan de buitenwand duidelijk wit is gekleurd. De lippen lijken zeer donker van kleur en hebben een uitgesproken randbeharing. De petalen zijn breed aan de basis en versmallen naar de top toe; ze zijn duidelijk lancetvormig en uitgeschulpt aan de top.

Op bladzijde 618 staat ook een afbeelding uit het herbarium met de vermelding: Universität Zürich, Institut für Systematische Botanik, HR 386 043, Flora Italica. *Ophrys sphegodes* Miller, spätblühende Sippe mit z.T. (gegen 30%) blumenblattartigem Perigon. Abruzzo/Chieti: 2 km SW Palena, Wiese, Wald, kalk..., 760 m, 19.06.86. Leg. H. Daiß. Herbar Eing. Nr. 002 1987.

Hier staan vier planten afgebeeld. Niet één heeft bladeren. De hoogste plant is ongeveer 38 cm hoog. De kleinste slechts 18 cm. Bij de tweede plant links (33 cm) staat de eerste bloem net boven de helft van de stengel. Deze plant draagt ook de meeste bloemen: 6-7, de anderen 4-5. Verder staan er op de bladzijden 619 en 620 nog drie reeksen van telkens drie bloemanalyses afgebeeld en gemerkt: HR 187095, 096 en 097.

Wat hierbij vooral in het oog springt is de zeer grote lip met bij enkele afbeeldingen de toch sterk geaccentueerde hoekige schouders aan de basis. Sommige bloemen hebben ook een opmerkelijk langwerpig tot breed ovaal schutblad. Ook heel duidelijk zijn de lancetvormige en uitgeschulpte petalen. Wat ons ook opvalt is de rechter druppelvormige petaal van de derde bloem in de reeks 096. De afbeelding in het mededelingenblad van de S.F.O. No. 147 van juli 2001 toont een gelijksoortig fenomeen. De foto's van *Ophrys majellensis* werden genomen op 19.06.1986 door H. Daiß op de locus classicus, 2 km zuidwestelijk van Palena. Ze geven ons echter eerder het beeld van *Ophrys garganica* ssp. *passionis*, maar met een bleekgroen tot wit bloemdek. De habitusopname toont inderdaad een plant die vrij hoog lijkt daar de bloemen eerder naar de top toe staan. We schatten deze bloeistengel op 38 cm. We moeten er ook aan toevoegen dat er nog enkele bloemknoppen aanwezig zijn.

Enkele opmerkingen

Ons treft vooral in de beschrijving dat de auteurs vermelden dat men 15% van de bloemen in het bestand niet kan onderscheiden van *Ophrys sphegodes*, die aldaar ook in mei bloeit. Is dit wel juist? Het lijkt ons niet logisch. We stellen vast dat er door hen geen onderscheid werd gemaakt tussen *Ophrys garganica* ssp. *passionis* Paulus en *Ophrys sphegodes* Mill. Zo deze er toch voorkomt, bloeit deze naar onze mening behoorlijk veel vroeger. Aangezien de beschrijving van deze nieuwe soort pas in 1996 werd gepubliceerd, nadat ze reeds in 1987 in het herbarium werd geplaatst, moeten de auteurs toch op de hoogte zijn geweest van het bestaan van deze donkere *Ophrys garganica* ssp. *passionis*. Ze schrijven echter wel: "Dat deze soort (*majellensis*) door *Ophrys garganica* is beïnvloed is best mogelijk, omdat door Conti en Pellegrini deze soort werd vastgesteld nabij Fara di San Martino op 12 km afstand, langs de oostkant van de Majella". Jammer genoeg wordt van deze laatste geen bloeitijd opgegeven. Er zou dus in ieder geval moeten onderzocht worden of hun *Ophrys sphegodes* s.l. niet een later bloeiende en donkere vorm is van de toch eerder bruine *Ophrys sphegodes* van Miller. Maar gaat het hier niet om de *Ophrys garganica* ssp. *passionis* of is het een vorm met een eigen entiteit? Verder schrijven ze ook dat sommige populaties bijna 30% 'arachniti-forme' varianten tonen en dat een gelijkaardige situatie zich voordoet bij *Ophrys sipontensis* en *Ophrys archipelagi*. We zijn hier zeker niet mee akkoord. *Ophrys sipontensis* heeft voor meer dan 95% een gekleurd bloemdek, gaande van wit over roze naar purperrood. Dit is in feite het opvallendste kenmerk van deze soort. Bij deze plant is een groen bloemdek, wat uiteraard ook een kleur is, toch eerder uitzonderlijk. Bij *Ophrys archipelagi*, zeker voor wat de populatie van de Gargano betreft, kunnen we alleen maar besluiten dat het grootste deel een wit bloemdek met groene nerven heeft en dat er heel wat voorkomen met een rozerood bloemdek. Planten met groene sepalen komen beduidend minder voor. De term 'arachniti-forme' variant werd geheel ten onrechte in het leven geroepen en is zelfs voor een goede botanist niet verstaanbaar. Het lijkt ons veel duidelijker om gewoonweg te spreken over 'kleurvarianten'. Niet één foto die gepubliceerd werd in het artikel met habitus- en macro-opname stemt overeen met het holotype uit het herbarium. Dit is wel jammer. Trouwens de beschrijving van het holotype komt ook niet overeen met de plant uit het herbarium (HR 386 043a): "Planta erecta, 50 cm alta". Deze is in werkelijkheid slechts 38 cm hoog.

We denken dat de planten die H.R. Reinhard een jaar later verzamelde op 2 km WSW van Palena, in feite van dezelfde standplaats komen. Evenwel duidt H.R. Reinhard een hoogte van 920-930 meter aan, waar in de beschrijving van Daiß slechts 760 meter wordt aangegeven.

De planten die door H.R. Reinhard op de herbariumplaat 387 020 van 14.06.87 werden gekleefd, zijn nauwelijks 30 cm hoog; ze worden begeleid door goede macro-opnamen. Ze laten ons vermoeden dat deze enige gelijkenis zouden kunnen hebben met planten die we gevonden hebben in de omgeving van St.-Cézaire sur Siagne en Cabris. Voor ons ontbreekt echter een zeer belangrijke schakel die ons meer zekerheid zou moeten geven dat deze *Ophrys* van de Majella inderdaad analoog is met de populaties uit de Alpes-Maritimes.

In het artikel van Daiß werd een lijst met vijf vindplaatsen van '*majellensis*' gegeven met als belangrijkste die van Palena, VG 24.66, 900 m, aan de zuidoost rand van de Majella. Een site van 300 bij 800 meter waar midden juni 1986 ongeveer 6000 planten werden geteld. In hun artikel werd ook een twintigtal vindplaatsen in de Majella, met hun soorten beschreven. Het gaat hier om waarnemingen die hoofdzakelijk werden gedaan in 1993 en 1994, in juni en de eerste week van juli. Opvallend is vooral de afwezigheid van *Ophrys incubacea* Bianca. Vermits dit een vroege bloeier is, kan het best zijn dat deze nooit door hen werd waargenomen, maar dat ze er wel voorkomt. *Ophrys bertolonii* Morr. wordt op diverse sites aangegeven en komt voor tot op een hoogte van 1200 meter. Hoger lijkt het ons eerder subalpien met o.a. *Orchis spitzelii* Sauter ex W. Koch en *Corallorhiza trifida* Chât. De meeste standplaatsen situeren zich vrij hoog. Slechts zes bevinden zich tussen 500-1200 meter. Het is opvallend dat hier eind juni nog *Orchis militaris*, *Orchis purpurea* en *Cephalanthera longifolia* werden gevonden, tenzij deze als einde bloei werden waargenomen. Laat dan nog dat *Orchis militaris* iets later bloeit dan *Orchis purpurea*. Op de standplaats 03 VG.27.71 werd op 1000 meter in dezelfde periode nog *Orchis mascula* en *Orchis morio* gevonden. Op de vindplaats 13. VG.33.77 (24/06) op 700 m werden o.a. *Anacamptis*, *Aceras*, *Gymnadenia*, *Ophrys apifera* maar ook *Serapias vomeracea* en *Ophrys sphegodes* ssp. *majellensis* genoteerd. *Serapias vomeracea* en *Orchis coriophora* zijn hier uitgebloeid als *Ophrys santonica* Mathé & Melki nog maar net begint te bloeien. Van vindplaats 04. VG.36.19 (25/06) van 650 naar 1000 meter werden o.a. de volgende soorten vermeld: *Anacamptis*, *Dactylorhiza gervasiana*, *Cephalanthera damasonium*, *Cephalanthera longifolia*, *Cephalanthera rubra*, *Gymnadenia conopsea* en *Platanthera*. Gelijktijdig bloeide ook *Ophrys sphegodes* ssp. *majellensis*.

Uit het verslag door H. Dekker van een trektocht gehouden in 1993 in Italië blijkt dat in de Majella eind mei begin juni o.a. nabij Alfedena en Palena *Ophrys promontorii*, *Ophrys bertolonii*, *Ophrys apulica*, *Neotinea maculata* en *Neottia nidus-avis* bloeiend werden aangetroffen. Bij Isernia (450 m) werd zelfs *Ophrys lacaitae* begin bloei gevonden. Hier bloeiden ook nog *Himantoglossum adriaticum*, *Ophrys apifera*, *Ophrys apulica*, *Ophrys bertolonii*, *Ophrys fusca* s.l., maar ook *Ophrys sphegodes*, *Orchis coriophora* en *Serapias vomeracea*. Hieruit kunnen we toch afleiden dat de bloei van de orchideeën in de Majella ruim vier tot zes weken later verloopt dan op de Monte Gargano. *Ophrys lacaitae* begint in de Gargano nabij Monte San Angelo ten Z.W. van de Monte Croce te bloeien in de eerste/tweede week van mei. Het lijkt ons dus wel aannemelijk dat de door Hans Dekker nog bloeiend aangetroffen *Ophrys sphegodes* wat met *Ophrys garganica* gemeen heeft, en dat het meer dan waarschijnlijk niet de *Ophrys sphegodes* van Miller (sensu stricto) betreft.

De hoogte en de ligging van een standplaats spelen natuurlijk een belangrijke rol bij de bloeitijd. Hier in Zuid-Aveyron in de valleien aan de voet van de Grands Causses (600 m) bloeien verschillende van de hiervoor genoemde soorten ook. Als bijvoorbeeld op 1000 meter *Ophrys scolopax* Cav. nog maar goed en wel begint, gaat *Ophrys garganica* ssp. *passionis* (Sennen ex Devillers) Paulus op de Causse al naar einde bloei toe. Dit speelt zich dan wel af in de maand mei tot de eerste weken van juni, maar zeker niet eind juni-juli. We gaan niet ontkennen dat de '*majellensis*' van Daiß wat aan de late kant is; maar in deze optiek hebben we toch wel enkele vragen bij deze laatbloeiende *Ophrys majellensis*.

Besluit

Als inderdaad in de Majella op een hoogte van 600 tot 1200 meter in de maand mei de typische *Ophrys sphegodes* Mill. zou bloeien zoals de auteurs vermelden in hun artikel, dan is de *Ophrys sphegodes* ssp. *majellensis*, die een maand later bloeit, waarschijnlijk niet meer dan een vorm van de *Ophrys garganica* ssp. *passionis* of mogelijk een hybride tussen beide. Wat ons ook niet logisch lijkt, is dat de auteurs schrijven dat 15% van de bloemen van deze populatie niet te onderscheiden is van *Ophrys sphegodes* (Mill.?) en dat, ondanks het gezamenlijk voorkomen, er zich op dezelfde standplaatsen geen hybriden vormen. Er is volgens hen voor beide een verschil in bloeitijd van drie weken en ze overlappen elkaar ook niet. Dit is zeker geen plausibele uitleg en in tegenspraak met hun verklaring waarin ze het voorkomen van *Ophrys garganica* melden op nauwelijks 12 km van de standplaats Palena en waarvan ze schrijven dat deze laatste wel een invloed op de '*majellensis*' zou kunnen hebben. Verder, en dit is belangrijk, werd de aanwezigheid van *Ophrys incubacea* Bianca niet aangetoond, hoewel het voorkomen van deze soort werd vermeld door Conti en Pelligrini (1990). We stellen ons de vraag of deze soort in de Majella boven de 600 meter wel voorkomt. We zijn van mening dat zowel *Ophrys sipontensis* Lor. & Gemb. als *Ophrys sancti-caesaris* wel degelijk een introgressie hebben gekend van *Ophrys incubacea* Bianca en *Ophrys bertolonii* Morr. Dit is echter bij de *Ophrys sphegodes* ssp. *majellensis* zeker niet aangetoond.

De afbeelding van de *Ophrys majellensis* (6.06.84) die Delforge ons toont in zijn artikel van 1998, beantwoordt in het geheel niet aan wat we in St.-Cézaire sur Siagne gezien hebben. De lip is eerder lichtbruin dan purperbruin of zwart. De oogjes zijn namelijk omrand met een wit lijntje; het basaalveld is lichter gekleurd dan de lip. De H-vormige tekening gaat door naar de oogjes en loopt niet in een boog terug over de schouders. De wat naar voren geslagen kale bruine gele boord verradert eerder wat '*garganica*' trekjes. De beharing is het sterkst naar de basis toe; de petalen zijn eerder lijnvormig, wat gegolfd, aan de top afgerond, maar vooral smal en behoorlijk lang. Voor ons lijken dit dan weer eerder kenmerken te zijn van *Ophrys sphegodes* Mill. s.l. Of werd hier een opname getoond van een '*majellensis*' die behoort tot de 15% die niet te onderscheiden is van *Ophrys sphegodes* s.l.? Zeker is dat de bloemen van de *Ophrys* uit St.-Cézaire sur Siagne hier helemaal niet mee te vergelijken zijn.

Onderzoek op diverse sites van *Ophrys sphegodes* s.l. heeft ons ook geleerd dat er in iedere populatie soms meer dan 5% donkerkleurige individuen voorkomt, zelfs zonder lichter gekleurd basaalveld en zelfs met brede petalen. Deze zijn in feite volkomen gelijk aan wat men heden *Ophrys garganica* ssp. *passionis* (Sennen ex. Devill.) Paulus & Gack noemt. Alleen bloeit de laatste een maand later.

De macro-opnamen in het artikel van Wucherpfennig, S.F.O. 2001/147, tonen bloemen die we ook gezien hebben in de omgeving van St.-Cézaire sur Siagne en nabij Cabris. Deze hebben een zeer grote donkere lip, met een tekening die terug loopt over de brede hoekige schouders. Door de wat krappe flitsbelichting is hier de donkere kleur wel wat te sterk geaccentueerd. De liprand is fors behaard en er is geen kale gele boord aanwezig. Ze hebben ook dezelfde typisch brede en stijve lancetvormige petalen. Door deze kenmerken staat *Ophrys sancti-caesaris* veel dichter bij *Ophrys incubacea* Bianca dan bij *Ophrys garganica* ssp. *passionis* (Sennen ex. Devill.) Paulus. Geef deze bloemen een lichtroze bloemdek en ze zijn zelfs niet meer te onderscheiden van *Ophrys sipontensis* Lor. & Gemb., tenzij door hun bloeitijd.

Deze bloemen zijn dus zeker niet te verwarren met *Ophrys sphegodes* ssp. *majellensis*. Voor ons werd door de auteurs noch in de beschrijving, noch in de afbeeldingen ook maar enige gelijkenis duidelijk aangetoond.

Het lijkt ons dus wat voorbarig om te besluiten dat de *Ophrys* van St.-Cézaire sur Siagne dezelfde soort is als deze uit de Majella. Verder onderzoek zal dit in de nabije toekomst wel uitwijzen.

Dank aan Hans Dekker voor de nuttige adviezen, en aan Christa Melcher uit Heidelberg voor de Duitse samenvatting.

Legenda bij de foto's op pag. 33:	1	2
	3	4

Foto 1, 2, 4: H. Van Looken
Foto 3: H. Dekker

- 1 *Ophrys incubacea* Bianca, Vidaubain, Bois du Rouquan, 80 m, Var (F), 20-4-2000.
- 2 *Ophrys sancti-caesaris* n.n Van Looken, Saint-Cézaire-sur-Siagne, Le Plan, 460 m, Alpes-Maritimes (F), 14-6-2002.
- 3 *Ophrys majellensis*, (Daiß), Vandra, Isernia (I), 2-7-1997.
- 4 *Ophrys sancti-caesaris* n.n Van Looken, Saint-Vallier-de-Thiery, Les Près, 728 m, Alpes-Maritimes (F), 15-6-2002.

Literatuur

- Bournérias, M. (1998). Les Orchidées de France, Belgique et Luxembourg, 416 blz., Parthénope, Paris.
- Daiß, H. & H. (1996). Orchideen um die Majella (Abruzzen, Italien), Journal Europäischer Orchideen 28 (4): 603–640.
- Dekker, H. (1994). Orchideeën in Italië – Resultaten van een trektocht in het voorjaar van 1993. Eurorchis 6: 51–56.
- Delforge, P. (1998). L' Ophrys de la Maiella, Les Naturalistes Belges 79 (3): 99–106.
- Jacquet, P. (2000). Une répartition des Orchidées de France. + Supplément, Société Française d' Orchidophilie.
- Van Looken, H. (1992). *Ophrys sipontensis* O. & E. Danesch and *Ophrys sancti-caesaris*. - Two remarkable groups of hybrids. Eurorchis 92 (Proceedings of the international Symposium on European Orchids): 110–113.
- Wucherpfennig, W. (2001). *Ophrys majellensis* en France, L' Orchidophile 32 (147): 135–136.

H. van Looken
Mas Serieys
F-12540 Fondamente